

ZOFIA A. BRZOWSKA

 <https://orcid.org/0000-0001-5951-3781>
University of Lodz
Faculty of Philology
Institute of East European Studies
Department of Literature, Culture and Communication
ul. Pomorska 171/173
90-236 Łódź, Poland
zofia.brzowska@uni.lodz.pl

**НАВІГАТОР З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. РУСЬ. НАД
КНИЖКОЮ ПРАЦЮВАЛИ ВАДИМ АРІСТОВ
І ГАЛИНА КАЧУР. ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ЯРОСЛАВА
ГРИЦАКА, ВИДАВНИЧИЙ ДІМ “ПОРТАЛ”, КИЇВ
2024, С. 144**

**YAROSLAV HRYTSAK, VADYM ARISTOV, HALYNA KACHUR,
НАВІГАТОР З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. РУСЬ
[NAVIGATOR ON THE HISTORY OF UKRAINE. RUS'],
PUBLISHING HOUSE “PORTAL”, KYIV 2024, PP. 144**

The review article presents one of the ten volumes in the series published by the Kyiv-based publishing house “Portal,” titled *Navigator on the History of Ukraine*. The series offers concise introductions to various epochs in the history of Ukrainian lands, spanning from the earliest times to the present day. The volume under review is the fourth in the series and covers the period traditionally referred to in historiography as Pre-Mongol Rus’ or Kievan Rus’. The book describes events from the years 839 to 1240. Each chapter includes not only an overview of key political and military events but also addresses religious and ecclesiastical issues, as well as social, economic, legal, and cultural aspects (including language, literature, architecture, and art). The authors base their analysis on a highly diverse range of sources, incorporating local accounts alongside Byzantine, Arab, Western European, and Scandinavian texts, as well as findings from archaeological excavations. This approach enables the verification of many long-standing interpretations found in earlier syntheses of

Received: 30.10.2025. Accepted: 10.11.2025.

© by the Author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding information: University of Lodz. **Conflict of interests:** Review was authored by the editor-in-chief; editorial handled independently by the editors of the issue. **Ethical considerations:** The Author assures of no violations of publication ethics and takes full responsibility for the content of the publication. **Declaration regarding the use of GAI tools:** Not used.

Rus' history. The publication excellently organizes knowledge about Kievan Rus' and thus may serve as an invaluable resource for anyone – students, university students, and history enthusiasts – wishing to explore this aspect of medieval European history.

Keywords: Rus', Eastern Europe, medieval history, East Slavs, historiography

Artykuł recenzyjny poświęcony został omówieniu jednego z dziesięciu tomów serii kijowskiego wydawnictwa „Portal” pt. *Nawigator z historii Ukrainy*, obejmującej krótkie wprowadzenia do poszczególnych epok w dziejach ziem ukraińskich od czasów najdawniejszych po czasy współczesne. Prezentowany tom jest czwartym z kolei i zawiera przedstawienie okresu znanego w dotychczasowej historiografii jako Ruś przedmongolska lub Ruś Kijowska. W książce opisane zostały wydarzenia z lat 839–1240. W obrębie poszczególnych rozdziałów zamieszczono nie tylko przegląd najważniejszych wydarzeń politycznych i militarnych, ale też nakreślenie zagadnień religijno-kościelnych, społecznych, gospodarczych, prawnych i kulturowych (z zakresu języka, piśmiennictwa, architektury i sztuki). Autorzy tomu opierają swój wywód na analizie bardzo różnicowanego materiału źródłowego, obok miejscowych przekazów uwzględniając teksty bizantyńskie, arabskie, zachodnioeuropejskie i skandynawskie, a także rezultaty wykopalisk archeologicznych. Pozwala to na weryfikację i odesłanie do sfery historiograficznych mitów wielu zdomowionych we wcześniejszych syntezach dziejów Rusi sądów. Publikacja w doskonały sposób porządkuje wiedzę na temat Rusi Kijowskiej, a tym samym stanowi może nieocenioną pomoc dla wszystkich osób (uczniów, studentów i pasjonatów historii), które pragną zapoznać się z tym aspektem dziejów średniowiecznej Europy.

Słowa kluczowe: Ruś, Europa Wschodnia, historia średniowieczna, Słowianie Wschodni, historiografia

Prezentowana publikacja stanowi część ambitnej inicjatywy wydawniczej kijowskiej oficyny „Portal”, której celem jest opracowanie syntetycznego omówienia historii ziem ukraińskich od epok najdawniejszych po czasy współczesne na szerokim tle dziejów powszechnych: Europy i świata. W ramach tego projektu, realizowanego od 2020 r., ma się ukazać łącznie dziesięć niewielkich objętościowo tomów, poświęconych kolejno: erze prehistorycznej, starożytności, tzw. „wiekom ciemnym” (ukr. *темні віки*, którym to pojęciem w odniesieniu do terytorium dzisiejszej Ukrainy można określić epokę od V w. n.e. do początków panowania rodu Rurykowiczów w Europie Wschodniej), Rusi przedmongolskiej (od IX w. do 1240 r.), późnemu średniowieczu, tzw. dobie kozackiej (ukr. *козацька доба* – czyli czasy istnienia siczy Kozaków zaporoskich i Hetmanatu, XVI–XVIII w.), XIX stuleciu, okresowi od I do II wojny światowej, epoce radzieckiej i współczesnemu, niepodległemu państwu ukraińskiemu. Kierownikiem naukowym inicjatywy jest prof. Yaroslav Hrytsak (ur. 1960 r.) z Uniwersytetu Lwowskiego (Львівський національний університет імені Івана Франка), uznawany obecnie za jeden z największych autorytetów w kwestii historii Ukrainy, autor szeregu prac naukowych i publicystycznych, z których niektóre tłumaczone już były na język polski (por. m.in. Hrycak, 2023). Jak zauważa on w przedmowie do recenzowanego tomu (s. 6–7), celem projektu jest opracowanie serii „nawigatorów”, tj. publikacji plasujących się na pograniczu tekstów naukowych, dydaktycznych

i popularyzatorskich, adresowanych zarówno do młodzieży szkolnej i studentów, jak i wszystkich osób zainteresowanych dziejami Ukrainy. Książek, opracowanych przystępnym językiem i w atrakcyjny graficznie sposób, które, nie pretendując do odsunięcia w cień klasycznych podręczników, powinny niejako uzupełniać ich przekaz, porządkując wiedzę czytelników o historii ojczyzny. Powstające w ramach serii publikacje (z których każda zostanie przygotowana przez innego autora, specjalistę od konkretnej epoki) mają za zadanie osadzić dzieje ziem ukraińskich w szerokim kontekście historii powszechnej, ale też zaprezentować poszczególne ich etapy w bezstronny, bazujący na krytycznej analizie dostępnego obecnie materiału źródłowego sposób, obalając zadomowione w dotychczasowej historiografii mity i stereotypy, a nade wszystko – wyzwolić ukraińską narrację na temat własnej przeszłości spod wpływu wizji, tworzonych w XVIII–XX w. przez dziejopisów rosyjskich i radzieckich.

Autorem prezentowanego tu tomu, obejmującego okres od narodzin Rusi po jej podbój przez Mongołów w połowie XIII w., jest Vadym Aristov z Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie (Національна академія наук України), specjalizujący się w badaniach nad dziejami Europy Wschodniej w średniowieczu i piśmiennictwem staroruskim. Komentarze, dotyczące psychologicznych procesów towarzyszących odczytywaniu przekazów historycznych i budowaniu subiektywnych wyobrażeń o przeszłości, przygotowała natomiast Halyna Kachur – znana ukraińska pisarka, tłumaczka i kulturoznawczyni.

Zgodnie z przyjętym założeniem ukazania doby staroruskiej w sposób nowatorski, osadzony w aktualnym stanie badań historycznych, autorzy tomu zakreślili chronologiczne i geograficzne ramy swej narracji w sposób niestandardowy. Jakkolwiek za cezurę końcową prezentowanego w „nawigatorze” okresu obrali, zgodnie z tradycją, datę zdobycia Kijowa przez Mongołów (1240 r.), początki Rusi przesunęli na rok 839, tj. poza legendarną opowieść o „przywołaniu” Ruryka przez plemiona północnosłowiańskie ze Skandynawii (datowaną zwyczajowo na 862 r.), na podstawie najwcześniejszej wzmianki o Rusach, zachowanej w źródle zachodnioeuropejskim (*Rocznikach bertyńskich*). Ramy geograficzne pracy wyznacza natomiast terytorium Europy Wschodniej, rozumianej jako przestrzeń znajdująca się poza strefą wpływów chrześcijaństwa łacińskiego (s. 16–18). Warto zauważyć, iż jej zachodnią granicę autorzy przesuwają aż na linię Wisły, co nie jest do końca uzasadnione, biorąc pod uwagę fakt, iż położone nad tą rzeką Mazowsze od drugiej połowy X w. wchodziło w skład polskiej monarchii Piastów.

Materiał prezentowany jest w tomie w ujęciu chronologiczno-problemowym. Po części wprowadzającej, w której czytelnik odnajdzie m.in. krótkie omówienie specyfiki materiału źródłowego z epoki (s. 20–22) oraz wyjaśnienie kluczowych dla zrozumienia tematu pojęć „Ruś” i „Rusowie” (s. 26–29), następuje syntetyczny wykład historii Europy Wschodniej w latach 839–1240, podzielony

na cztery podokresy: czas rządów pierwszych poświadczonych źródłowo „książąt”, tj. Olega, Igora, Askolda, Dira, Olgi i Światosława (s. 36–43), erę tworzenia się władztwa Rurykowiczów, od panowania Włodzimierza po rok 1036 (s. 44–57), epokę formowania się państwowości staroruskiej, 1036–1125 (s. 58–91) oraz tzw. „dojrzałą Ruś”, 1125–1240 (s. 91–115). W obrębie poszczególnych rozdziałów zamieszczono nie tylko przegląd najważniejszych wydarzeń politycznych i militarnych, ale też nakreślenie zagadnień religijno-kościelnych, społecznych, gospodarczych, prawnych i kulturowych (z zakresu języka, piśmiennictwa, architektury i sztuki). W osobną sekcję wyodrębniono omówienie kontaktów mieszkańców Rusi z ludami stepowymi, tj. Pieczyngami i Połowcami (s. 115–123). Tom zamyka ukazanie przebiegu podboju ziem ruskich przez Mongołów w latach 1237–1241 (s. 123–126).

Warto podkreślić, że swoje rozważania autorzy tomu opierają na analizie bardzo zróżnicowanego materiału źródłowego, obok miejscowych przekazów uwzględniając teksty bizantyńskie, arabskie, zachodnioeuropejskie i – w mniejszym stopniu – skandynawskie, a także rezultaty wykopalisk archeologicznych. Pozwala to na weryfikację i odesłanie do sfery historiograficznych mitów wielu zadowolonych we wcześniejszych syntezach dziejów Rusi sądów. Rozstrzygnięciu ulega zatem m.in. kwestia zasadności „normańskiej” teorii narodzin państwowości staroruskiej (s. 24–26): obecność Skandynawów w Europie Wschodniej została jednak potwierdzona przez rezultaty badań archeologicznych (por. Duczko, 2007). Autorzy jednoznacznie wskazują, że teza o „rozdrobnieniu feudalnym” rzekomo scentralizowanego u swego zarania państwa Rurykowiczów nie znajduje potwierdzenia w materiale źródłowym (s. 14, 64–65), jak też podkreślają, że nie do obronienia jest pogląd o istnieniu jednolitego języka staroruskiego, wspólnego dla wszystkich mieszkańców Rusi i tekstów spisanych na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej w omawianej epoce: językiem piśmiennictwa był tu jednak cerkiewnosłowiański, ewoluujący z biegiem stuleci i nabierający cech różnych lokalnych dialektów (s. 110–113).

W kilku kwestiach warto byłoby jednak, aby twórcy nawigatora w większym stopniu uwzględnili najnowsze ustalenia i propozycje badawcze. Od kilkunastu już lat funkcjonuje w literaturze przedmiotu pogląd, że budowa soboru Sofii – Mądrości Bożej w Kijowie mogła zostać zainicjowana nie przez Jarosława Mądrego, jak tradycyjnie przyjmują autorzy w ślad za wzmianką, zamieszczoną w *Powieści minionych lat* pod datą AM 6545 / AD 1037 (s. 58, 70), ale jeszcze za rządów księcia Włodzimierza (1011 r.). Świątynię ukończono by natomiast rychło po śmierci tego władcy, tj. w 1018 r., na który to rok wskazywałaby też wprost informacja zawarta w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji, pod datą AM 6525 / AD 1017/1018 (Никитенко, 2014: 6–59). Większego zniuansowania wymagałaby też kwestia porównania wschodniosłowiańskich latopisów do

zachodnioeuropejskich kronik. Wiele wskazuje na to, iż teksty te stanowią odrębny gatunek średniowiecznej literatury historycznej, zakorzeniony w nurcie bizantyńskich chronografii, wykazujący też wiele cech roczników – były one utworami kompilacyjnymi, spisowanymi przez kilku autorów na przestrzeni wielu dekad (Guimon, 2021). Przykładem, doskonale ilustrującym specyfikę gatunkową latopisu, może być kilkukrotnie przez autorów przywołany (s. 21, 79), najstarszy zachowany staroruski odpis utworu historycznego, tzw. „rękopis synodalny” (ГИМ, Син. 786) z tekstem *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji. Nie jest on bowiem jednolitą kopią ukończonego utworu o zamkniętej budowie, lecz konwolutem, będącym efektem pracy kilku osób, sporządzanym w Nowogrodzie Wielkim sukcesywnie w toku XIII i XIV stulecia: fol. 1–118 – ok. 1235 r.; fol. 119–166 – ok. 1331 r.; fol. 167–169 – karty z dodawanymi na bieżąco zapisami z lat 1331–1334, 1337/1338, 1345/1346, 1352/1353, wykonanymi przez czterech różnych skrybów¹ (Brzozowska, Petrov, 2019: VIII–IX – z odwołaniami do dalszej literatury przedmiotu). Zabytkiem staroruskiego piśmiennictwa, który może zostać uznany za utwór kronikarski, jest natomiast *Kronika halicko-wołyńska* z XIII w. (Jusupović, 2019; Guimon, 2021: 55–57).

Wyrażone wyżej uwagi mają jednak wyłącznie charakter uzupełniający i w żaden sposób nie umniejszają wartości omawianej tu publikacji. W doskonały sposób porządkuje ona wiedzę na temat Rusi Kijowskiej, a tym samym stanowić może nieocenioną pomoc dla wszystkich osób (uczniów, studentów i pasjonatów historii), które pragną zapoznać się z tym aspektem dziejów średniowiecznej Europy. Jakkolwiek w zamyśle autorów „nawigator” adresowany był do czytelnika ukraińskiego, mam wrażenie, że w tłumaczeniu na języki obce mógłby on zainteresować również odbiorców z innych kręgów językowo-kulturowych.

Bibliography

- Brzozowska, Zofia A., Petrov, Ivan N. (2019). *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Duczko, Władysław (2007). *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, tłum. N. Kreczmar. Warszawa: Wydawnictwo „Trio”.
- Guimon, Timofei V. (2021). *Historical Writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a Comparative Perspective*. Leiden–Boston: Brill.
- Hrycak, Jarosław (2023). *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości*, tłum. K. Kotyńska, J. Majewska-Grabowska. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

¹ W tym miejscu warto dodać, że reprodukowana na s. 79 „nawigatora” pierwsza karta kodeksu ГИМ, Син. 786 (fol. 1’ – *nota bene*, z zapisem o wzniesieniu świątyni Sofii – Mądrości Bożej w Kijowie w 1017/1018 r.) pochodzi nie z pierwszej połowy XIV w. – jak informują autorzy – lecz z ok. 1235 r.

- Jusupović, Adrian (2019). *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*. Kraków–Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN – Wydawnictwo „Avalon”.
- Nikitenko, Nadezhda N. (2014). *Sofiya kievskaya i ee sozdateli*. Kamenets-Podol'skii: Medobori–2006 [Никитенко, Надежда Н. (2014). *София Киевская и ее создатели*. Каменец-Подольский: Медобори–2006].